

Karlík, Petr

Přípustková souvětí v komunikaci

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1993, vol. 42, iss. A41, pp. [39]-50

ISBN 80-210-0883-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100622>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR KARLÍK

PŘÍPUSTKOVÁ SOUVĚTÍ V KOMUNIKACI

0. Analýze přípustkových souvětí věnovala česká lingvistika vždy poměrně značnou pozornost a její zájem o tyto souvětí struktury vcelku pochopitelně jen vzrostl jako důsledek konstruování gramatických popisů ze sémantické báze. V této souvislosti je zajímavé, že orientace lingvistiky na pragmatiku se už při výkladu přípustkových souvětí u nás prakticky neprojevila.¹ V této studii se prolo pokusíme přispět k tomu, aby odstranění tohoto manka nezůstávalo dlouho deziderátem naší syntaktické teorie. Úkol, který si klademe, je ovšem do jisté míry komplikován tím, že ani evropská lingvistika, která se v poslední době právě o komunikačně-pragmatická hlediska souvětí přednostně zajímala, zatím, pokud víme, ve srovnání s jinými souvětími typy přípustková souvětí systematicky nezkoumala tak, aby bylo možné na základě empirického výzkumu vytvořit spolehlivý teoretický model jejich fungování v komunikaci.² Za daného stavu tedy můžeme zjišťovat pouze potence, které mají tato souvětí jako komunikační jednotky, s tím, že rozbor využívání těchto potenci v konkrétních komunikačních situacích si necháme na jinou příležitost. (Proto se nevěnuje pozornost intonaci, slovosledu ani aktuálnímu členění.)

Naším základním postulátem, který jsme respektovali už při analogicky zaměřeném výzkumu podmínkových souvětí (Karlík, 1990) a příčinných souvětí (Karlík, 1992), je poznání, že výzkum fungování souvětí

¹ Zdá se, že tu jde o jev obecnější povahy, který v podstatě platí pro souvětí jako takové. Zatímco teoretický model sémanticky založeného popisu souvětí byl vypracován už v 70. letech (Daneš, 1977; Grepl, 1978) a v 80. letech pak byly podle něho zpracovány kapitoly o souvětí v *Mluvnici češtiny* (1987) a v *Grepl-Karlík* (1986), teoreticko-metodologická základna umožňující výklad fungování souvětí jako koherentních textových sekvencí dosud vypracována nebyla (Karlík, 1992 a). Množství cenných poznatků však lze získat studiem metody Danešova (1985) rozboru vybraných typů souvětí.

² Komunikačně-pragmatické výklady přípustkových souvětí se většinou objevují v rámci řešení otázek spojených s teorií argumentace. Jednu z cest k postihu jejich role v argumentaci vlastně ukázal už Toulmin (1958) v schématu, které má znázornit podíl jednotlivých komponentů argumentace na závěru (konkluzi). V jeho dnes již klasickém modelu odpovídá to, co „znamená“ přípustkové souvětí, komponentu „rebuttal(s)“, tj. podmínkám, za nichž neplatí komponent „warrant“ (obvyklá obsahová souvislost, na jejímž základě lze provést konkluzi).

v komunikaci může vycházet z jejich logickosémantické struktury (a že takový přístup má řadu výhod). Proto se jeví účelné v úvodu naší studie ve stručnosti připomenout alespoň nejdůležitější poznatky, k nimž dospěla při popisu přípustkových souvětí sémanticky orientovaná gramatika.

0.1. V české lingvistické tradici se, jak známo, o přípustkovém vztahu (jako o sémantickém základu přípustkových souvětí) mluví ve dvou, resp. ve třech případech:

- (I) *Petr k nám včera přišel, ačkoli // i když pršelo.*
- (II) *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby pršelo.*
- (III) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo hývalo) pršelo.*

Struktury typu (I) tvoří nepochybně jádro souvětí založených na přípustkovém vztahu a v jejich chápání už dnes panuje mezi našimi lingvisty do značné míry názorová shoda.³ Naproti tomu struktury typu (II) a s nimi i struktury typu (III) jsou interpretovány různě, přičemž jednotlivé názory jsou často diametrálně odlišné. Většina českých lingvistů (Šmilauer, 1969; Havránek-Jedlička, 1970; Nebeská, 1976; Mluvnice češtiny, 1987) a J. Bauer (1960) tu mluví o souvětích založených na podmínkově přípustkovém vztahu, kdežto badatelé moravští uvažují buď o zdůrazněné, vytčené podmínce (Trávníček, 1951), nebo o zdůrazněné přípustce (Kopečný, 1962; Grepl-Karlík, 1986). Podstatu jevu se zatím nejlépe podařilo vysvětlit Nebeské (1976). Ve své dodnes závažné studii ukázala, že ve všech třech typech se vlastně popírá závaznost vztahu mezi dvěma jevy (p a q): v typu (I) jde o negaci vztahu příčinného/důvodového, v (II) o negaci vztahu s podmínkou možnou a konečně v (III) o negaci vztahu s podmínkou neskutečnou.

1. Pokud jde o sémantické vymezení vlastního přípustkového vztahu, reprezentovaného souvětími typu (I), nenalzáme zásadní diference ani mezi našimi autory, ani mezi pojímáním jevu u nás a v zahraničí (rozdíly jsou spíše ve výstižnosti a explicitnosti vymezení a v míře formalizace). Zdá se, že prakticky všichni badatelé by se shodli na nejobecnější charakteristice, totiž že přípustkový vztah obsahuje moment nesplněného očekávání, vyplývající z rozporu mezi předpokládanou platností q a skutečnou platností $\text{non } q$. Přitom tento rozpor vzniká na základě obvyklé „kauzální“ souvislosti mezi dvěma jevy p a q . Dalo by se také říci, že přípustkovým souvětím se vyjadřuje, že v něm popisovaná konstalace dvou dějů/stavů představuje výjimku z „normálního“, tj. výjimečný nebo nezvyklý případ. Sloveso *připouštět*, které se stalo základem termínu přípustkové souvětí, je zde tedy ve významu blízkém tomu, který SSJČ 4 (1989) charakterizuje jako „po jistém zdráhání uznat něco za možné“ (s. 651), tj. „uznat, že existuje výjimka z pravidla/normálního/obvyklého“.

1.1. Z uvedené obecné charakteristiky je zřejmé, že přípustkový vztah je

³ Ještě Šmilauer (1969) však souvětí typu (I) se spojkou *i když* považoval za typ podmínkově přípustkový.

- podobně jako ostatní tzv. kauzální vztahy v širokém smyslu - založen na obvyklé obsahové souvislosti, formulovatelné např. implikací v podobě „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “; srov. už např. Machová (1972). Můžeme ho tedy interpretovat na pozadí poměrně jednoduchého úsudkového schématu, v němž je ona obvyklá obsahová souvislost obsažena jako tzv. vyšší premisa:

(P₁) p
 (P₂) jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q
 (K) q

Z tohoto hlediska bychom mohli říci, že podstata přípusťkového vztahu spočívá v zjištění rozporu mezi stavem věcí, který by (podle pravidel vyvozování závěru) na základě toho, že platí jev p a že platí obvyklá obsahová souvislost „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “, měl platit, tj. q , a stavem věcí, který (proti pravidlům vyvozování závěru) skutečně platí, tj. non q . Nastane tedy opak toho, co by se očekávalo, že nastane: buď nastane něco, co by se neočekávalo (1), nebo nenastane něco, co by se očekávalo (2):

(1) *Ačkoli bylo sucho (p), rostly houby (q).*

(2) *Ačkoli pršelo (p), houby nerostly (non q).*

Např. souvětí typu (1) mluvčí použije tehdy, když (a) zjistí platnost p („pršelo“); (b) uzná legitimitu a relevantnost obvyklé obsahové souvislosti, v níž p figuruje („jestliže prší (P), dá se očekávat, že rostou houby(Q)“); (c) zjistí platnost non q („houby nerostly“), která je v rozporu s logicky postulovanou (očekávanou) platností q („dá se očekávat, že rostou houby“).

1.1.1. V přípusťkovém souvětí vždy jedna z propozic vyjadřuje onen neočekávaný závěr, tj. non q . Druhá propozice zpravidla vyjadřuje nižší premisu P_1 , tj. p , přičemž premisa P_2 , tj. „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “, je presuponována:

(3) *Ačkoli Petr a Pavel jsou přátelé (p), netykají si (non q).*

Presuponováno je (kromě jiného) „Jestliže jsou dva lidé přátelé (P), tak (se dá očekávat, že) si tykají (Q)“.

Teoreticky možný je ovšem i případ opačný, totiž že - vedle neočekávaného závěru - druhá z propozic v souvětí vyjadřuje premisu P_2 a presuponována je premisa P_1 :

⁴ V tomto úsudkovém schématu P_1 reprezentuje obsahovou souvislost nikoli mezi dvěma singulárními jevy, nýbrž obvyklou obsahovou souvislost mezi dvěma množinami jevů, jímž lze jevy p a q přiřadit jako prvky nebo pod množiny. Mluvíme-li o obvyklé obsahové souvislosti jako tomu, co je podmínkou sine qua non i pro vztah přípusťkový, a nikoli o oslabené kauzální implikaci, jak je to i v naší lingvistice běžné, máme k tomu dobré důvody. Je totiž známo, že kauzální vztah představuje jen jeden (a vcelku dost vzácný) z typů obvyklé obsahové souvislosti. Většinou totiž běží o vztahy povahy motivační, založené na různých (etických, právních apod.) normách, praxeologických maxímách, preferenčních měřítkách, analogií aj. Podrobnější výklad o tomto úsudkovém schématu, v němž se reflektuje sémantizace a pragmatizace formálně logického schématu vyvozování závěru (modus ponens), se najde v Karlík (1992).

(3a) *Ačkoli přátelé si normálně tykají* (= jestliže jsou dva lidé přátelé (P), tak (se dá očekávat, že) si tykají (Q)), *Petr a Pavel si netykají* (non q).

Presuponováno je v daném případě, opět kromě jiného, to, že „Petr a Pavel jsou přátelé” (p).

1.2. Z našeho hlediska je ovšem důležitější, že danou souvislost může mluvčí pomocí speciálních gramatických a lexikálních prostředků prezentovat z různých hledisek, ve shodě se svými komunikačními záměry, cíly a potřebami. Při akcentování konkluzivního aspektu „rozporu mezi očekávaných a skutečně platným” je výsledkem jazykově myšlenkové schéma typu „ačkoli p, tak non q” (4) - „non q, ačkoli p” (4'), jehož výrazovým prostředkem jsou právě hypotaktická souvětí s vedlejší větou koncesivní:

(4) *Ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci, nikdo se nenudil.*

(4') *Nikdo se nenudil, ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci.*

Bylo by ovšem bez pochyby žádoucí oba komponenty tohoto schématu sémanticky charakterizovat (podobně jako u jiných základních typů tzv. kauzálních vztahů v širším smyslu). Naše gramatiky se o to však nepokoušejí a spokojují se s tím, že funkci komponentu „ačkoli p” postihují dost vágním termínem přípustka. Nám se zdá, že výstižnějším označením sémantických komponentů, jimiž je přípustkový vztah konstituován, by bylo „neúčinná příčina/důvod” (pro „ačkoli p”) - „neočekávaný následek” (pro „non q”); srov. 2.

Není nezajímavé, že sémantický rys „neúčinnost/nerelevantnost platnosti p vzhledem k q” je také v různých modifikacích více nebo méně zřetelně implikován prakticky ve všech koncesivních konektorech. Komponent -*koli(v)* ve spojkách *ačkoli(v)*, *jakkoli(v)* označuje, jak známo, právě „lhostejnost”, „libovolnost”, „bezvýznamnost”. „Lhostejnost” vyjadřuje v jednom ze svých významů rovněž příslovce *třeba(s)*, které souvisí se spojkami *třebaže*, *třebas* (SSJČ, 6, 1989, s. 239). Spojky *přestože*, *přesto*, že jsou zase výsledkem konjunkcializace spojení s původní předložkou *přes* vyjadřující „nedbání, nerespektování něčeho”, popř. „neplatnost překážky” (SSJČ, 4, 1989, s. 584). Stejně významy jsou doloženy i pro nepůvodní předložku *vzdor* (SSJČ, 7, s. 414), která se stala základem konektorů *navzdory tomu, že* (/jak/kdy ...), *vzdor tomu, že* (/jak, kdy...). Konečně i význam konektoru *bez ohledu na to, že* (/jak/kdy...) je průhledný: jde o „nerespektování něčeho”. O spojce *i když* viz 4.

1.2.1. Mluvčí může ovšem tutéž obsahovou souvislost vyjádřit také tak, že konkluzivní aspekt upozadí, takže ten pak tvoří jen logicko-sémantické pozadí, a preferuje naopak moment rozporu (spolu s event. dalšími sémantickými a pragmatickými rysy). V takovém případě je možné danou obsahovou souvislost vyjádřit parataktickými souvětími strukturami.

1.2.1.1. Souvětím s konkluzivním schématem „ačkoli p, tak non q” (4) přitom odpovídá souvětí s adverzativním poměrem mezi spojenými propozicemi „p, ale non q” (4a), tj. „platí p, a v rozporu s tím, co by bylo možné očekávat na základě toho, že „jestliže P, tak Q”, platí non q”.

Obsah druhé věty tedy vyjadřuje korekturu možných očekávání plynoucích z platnosti věty první:

(4) *Ačkoli představení trvalo skoro do půl noci, nikdo se nenudil.*

(4a) *Představení (sice) trvalo skoro do půlnoci, a(le) nikdo se nenudil.*

Konektoru *ale*⁵ se tu užívá ve shodě s jeho základním významem, charakterizovaným jako *a* (logická a sémantická konjunkce, implikující platnost obou propozic) + „nesplněné očekávání“); další spojky probírá např. Mluvnice češtiny (1987).

To, že obsah druhé věty je v přímém rozporu s očekáváním plynoucím z obsahu věty první, je explicitně vyjadřováno pomocí zájmenného příslovce *přesto*:

(5) *Ačkoli mě pozvali, přesto jsem tam nešel.*

(5a) *Oni mě (sice) pozvali, a(le) já jsem tam přesto nešel.*

(6) *Ačkoli mě nepozvali, přesto jsem tam šel // šel jsem tam přesto.*

(6a) *Oni mě (sice) nepozvali, a(le) já jsem tam přesto šel // a(le) já jsem tam šel přesto.*

Partikulí *přece (jen)* se zase navíc vyjadřuje „potvrzení původních předpokladů“, že nastane/nastalo non *q*, zpochybněných tím, že platí *p*, které vede k očekávání, že *q*. V rozporu s tímto logicky motivovaným očekáváním nastalo skutečně non *q*, jak se původně předpokládalo (srov. detailní výklad u Daneše, 1985):

(7) *Ačkoli byl dlouho nemocný, (přesto) přece (jen) nepropadl.*

(7a) *Byl (sice) dlouho nemocný, a(le) (přesto) přece (jen) nepropadl.*

(8) *Ačkoli uruguayské louky nejsou stejného typu jako svěže zelené lučiny našich horských strání nebo vlhkých nížin, jsou to přece jen louky.*

(8a) *Uruguayské louky nejsou (sice) stejného typu jako svěže zelené lučiny našich horských strání nebo vlhkých nížin, a(le) jsou to přece jen louky.*

Výrazy *zároveň, přitom* explicitně vyjadřují, že se v daném případě proti očekávání platnost *p* a non *q* nevylučuje, že *p* a non *q* platí současně („jestliže *p*, tak *q*,” je totiž, jak známo, ekvivalentní s „non *p*, nebo *q*“):

(9) *Ačkoli byl jedním z průkopníků mechanizace v zemědělství, zároveň miloval koně a pozemky objížděl v sedle jako kouboj.*

(9a) *Byl (sice) jedním z průkopníků mechanizace v zemědělství, a(le) zároveň // přitom miloval koně a pozemky objížděl v sedle jako kouboj.*

(10) *Ačkoli byl ateistou, chodil zároveň pravidelně do kostela.*

(10a) *Byl (sice) ateistou, a(le) zároveň // přitom chodil do kostela.*

1.2.1.2. Přípustková souvětí se schématem „non *q*, ačkoli *p*” (4') mají naproti tomu svůj parataktický korelát v souvětích typu „non *q*, a přitom *p*” (4'a), tj. „platí non *q*, a zároveň platí *p*, které na základě toho, že platí „jestliže *P*, tak *Q*” vede k očekávání, že by mělo platit *q*”. Obsah první věty se tak dostává až dodatečně do rozporu s očekáváním vyplývajícím z obsahu věty druhé:

⁵ Při použití spojky *a*, signalizující pouhou konjunkcí, buď rys „nesplněné očekávání” vyplývá z obsahu spojených propozic, nebo je explicitně vyjádřen různými příslovci a partikulemi.

(4') *Nikdo se nenudil, ačkoli představení trvalo do půlnoci.*

(4á) *Nikdo se nenudil, a přitom představení trvalo skoro do půlnoci.*

V těchto souvětích se užívá spojky *a*, signalizující konjunkci, a může se v nich užít příslovce *přitom*, které vyjadřuje (neočekávanou) společnou, ale nikoli nutně časově současnou platnost obou propozic:

(11) *Bude jmenován vedoucím, a přitom ještě nezvládl ani základy podvojného účetnictví.*

1.3. Rozpor mezi očekávaným a skutečně platným je uplatňuje rovněž v přípustkových souvětích typu

(12) *Ačkoli jsem se důkladně připravil, zkoušku jsem (stejně) neudělal.*

(13) *Ačkoli jsem se důkladně nepřipravil, zkoušku jsem (stejně) udělal.*

Tato souvětí jsou interpretovatelná na základě modifikovaného úsudkového schématu, které zachycuje procesy vedoucí od úmyslů a záměrů k rozhodnutím a na nich založeným jednáním (tzv. praktický závěr u Wunderlicha, 1976); viz Karlík, 1990:

P₁ A zamýšlí dosáhnout *q*

P₂ A věří, že *q* může dosáhnout tehdy, jestliže udělá *p*

K A se rozhodne, že udělá *p*

I v přípustkových souvětích typu (12) a (13) se popisuje, že *p* je vzhledem k *q* neúčinné: v (12) se vyjadřuje, že prakticky motivované rozhodnutí konatele A vykonat *p* nevede v daném případě proti logickému očekávání k žádoucímu *q*, nýbrž k non *q*. Výsledek, tj. non *q*, je tedy stejný, jak by se dalo očekávat, kdyby A *p* nevykonal (proto i možnost užít praktikule *stejně*, která onu propozici s opačnou polaritou presuponuje (viz Daneš, 1985) a nadto i pěkně ukazuje na neúčinnost *p*. V souvětích typu (12) jde tedy o vyjádření „marnosti vynaloženého úsilí“. V (13) je popisovaná situace opačná: to, že se konatel A proti praxeologicky motivovanému očekávání rozhodne nevykonat *p*, nevede proti logicky motivovanému očekávání k nežádoucímu non *q*, nýbrž k žádoucímu *q*. Taková souvětí lze užít pro vyjádření toho, že se ukázalo, že očekávané, ale nerealizované vynaložené úsilí by bylo z hlediska záměrů konatele zbytečné.

1.4. Sémantická stránka přípustkových souvětí nás ovšem v tuto chvíli zajímá jen v té míře, v jaké je to nutné pro postžení jejich fungování v komunikaci. Proto můžeme detailnější významový rozbor a z něho vyplývající stanovení typů přípustkových souvětí nechat stranou. Hodí se tu jen konstatovat, že jednotlivé významové varianty, které jsou založeny na obecném významu „rozpor mezi očekávaným a skutečně platným“ a obsahují nadto další sémantické a pragmatické rysy, se formálně manifestují ve specifických souvětých formách. Právě v nich se zřetelně odráží, z jakého aspektu je rozpor mezi očekávaným a skutečně platným nazírán. Máme na mysli v našich syntaxích dobře interpretovaná souvětí typu

(14) *Ačkoli se měl připravovat na zkoušky, mazal celou noc karty.*

(14) *Místo aby se připravoval na zkoušky, mazal celou noc karty (rozpor mezi tím, co platí, a tím, co by mělo platit),*

dále souvětí typu

(15) *Mne ten zloděj spoutal, ačkoli na mě prstem nesáhl.*

(15a) *Mne ten zloděj spoutal, aniž na mě prstem sáhl* (nenastalá, ale očekávaná okolnost)

a také např. souvětí

(16) *Ačkoli se svými kolegy si hotelový sluha pochutnával na plattde-
utsch, se mnou mluvil spisovnou němčinou.*

(16a) *Se svými kolegy si hotelový sluha pochutnával na plattdeutsch,
zatímco se mnou mluvil spisovnou němčinou* (konfrontace).

(17) *Sparta nakonec zápas prohrála, ačkoli ještě v poločase vedla 1:0.*

(17a) *Sparta nakonec zápas prohrála, když ještě v poločase vedla 1:0* (kon-
frontace).

To je pochopitelné, protože spojky *ač, ačkoli, třebaže, přestože, jak, jak-
koli, i když, byť, navzdory tomu, že* (/jak/kdy...), *bez ohledu na to, že*
(/jak/kdy/...) akcentují konkluzivní aspekt, tj. vyvození neočekávaného
závěru. Jsou z tohoto hlediska v zásadě funkčně ekvivalentní, a tedy
i potenciálně zaměnitelné (Mluvnice češtiny, 1987). Významové rozdíly
mezi jednotlivými konektory naproti tomu zjišťují Běličová-Sedláček
(1990): jde ovšem o rozdíly, které jejich vzájemnou substituci neznemož-
ňují. Zdá se nám, že pouze konektor *bez ohledu na to, že* (/jak/kdy...) vyjadřuje další relevantní sémantický moment, který limituje možnost jeho užití v některých koncesivních větách, totiž „(vědomě) překonání překážky“: „x (vědomě) vykonává nějakou činnost (q) v rozporu s tím, že by se v daném případě vzhledem k platnosti p očekávalo jako náležité, že tuto činnost vykonávat nebude, že tedy nastane non q“:

(18) *Přišel, ačkoli (/přestože/i když...) nebyl pozván // bez ohledu na
to, že nebyl pozván.*

Srov. naproti tomu:

(19) *Nepřišel, ačkoli (/přestože/i když...) byl pozván // *bez ohledu na
to, že byl pozván.*

(20) *Houby rostly, ačkoli (/přestože/i když...) nepršelo // *bez ohledu
na to, že nepršelo.*

2. Ukazuje se však, že samo úsudkové schéma (viz 1.1.), a tedy i jeho praxeologická modifikace (viz 1.3.) je pro pragmatický výklad přípustkového souvětí „slabé“. Je ho proto třeba upravit tak, aby na jeho základě bylo možné (logicky) vysvětlit i to, na čem je moment zklamaného očekávání založen (logicky motivovaný (ve smyslu „očekávaný“)) by byl, jak už víme, stav věci *q*, nikoli skutečně platný non *q*. Můžeme přitom vyjít z obecně uznávaného předpokladu, že vztahy mezi jevy je možné chápat jako univerzální síť vzájemných souvislostí, tj. že určitý jev je zpravidla výsledkem spolupůsobení řady faktorů, z nichž některé nastání tohoto jevu umožňují, jiné naopak blokují. Z tohoto hlediska lze naše úsudkové schéma modifikovat takto (naznačila to vlastně už Nebeská (1976)):

<i>p</i>	+	<i>p₁</i>
jestliže <i>P</i> , tak <i>Q</i>		jestliže <i>P₁</i> , tak non <i>Q</i>
<i>q</i>		non <i>q</i>

Z toho vyplývá, že přípustkové souvětí vyjadřuje, že p , i když je platné a i když je legitimní a relevantní obsahová souvislost „jestliže P , tak Q “, je neúčinné ve vztahu ke q , protože existuje i obsahová souvislost „jestliže P_1 , tak non Q “ a platí p_1 , přičemž v daném případě má p_1 větší kauzační/motivační sílu než p : takže non q . V tomto schématu se tedy reflektuje jednak sémantická struktura přípustkového souvětí (rozpor mezi stavem věcí, který by (podle pravidel vyvozování závěru) na základě toho, že platí jev p a že platí obvyklá obsahová souvislost „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “, měl platit, tj. q , a stavem věcí, (který proti pravidlům vyvozování závěru) skutečně platí, tj. non q , jednak princip toho, proč platí (proti očekávání) non q . Je ale třeba zdůraznit, že jde skutečně pouze o princip, neboť premisy druhého úsudkového schématu „jestliže P_1 , tak non Q “ a „platnost p_1 “ mluvčímu nemusí být známy (nějaké p_1 a „jestliže P_1 , tak non Q “ ovšem musí existovat), a přesto výsledek svého úsudku vyjádří formou přípustkového souvětí:

(21) A: *Ačkoli pršelo (p), houby nerostly (non q).*

B: *Jak je to možné?*

A: *Nevím (= neznám žádné p_1).*

Existují však i případy, kdy mluvčí ví nejen to, že platí p a „jestliže P , pak Q “, ale i to, že současně platí p_1 a „jestliže P_1 , tak non Q “:

(22) A: *Ačkoli pršelo (p), houby nerostly (non q).*

B: *Jak je to možné?*

A: *Bylo příliš chladno (p_1) // Jestliže je chladno (P_1), houby nerostou (non Q). (Ačkoli pršelo, houby nerostly, protože bylo příliš chladno).*

V textech se skutečně můžeme často setkat s koncesivními strukturami, v nichž je v různé formě motivačně/kauzačně relevantní p_1 explicitně vyjádřeno:

(23) *Rozneslo se, že $V + W$ nehrají (p_1), a hra neměla velké návštěvy (non q), ačkoli to byla sranda (p).*

(24) *Ze setrvačnosti (p_1) si horní půlku klacku nechal (non q), ačkoli byla příliš krátká, než aby mu mohla sloužit (p).*

2.1. Princip fungování přípustkových souvětí lze dobře ukázat na následující modelové situaci S_1 . Dejme tomu, že platí „Petr se narodil v Čechách“ (p) a „Jestliže se někdo narodí v Čechách (P), dá se očekávat, že je českým občanem (Q)“; očekávaný, logicky motivovaný závěr by tedy byl „Petr je českým občanem“ (q). Dále předpokládejme, že současně platí „Petrovi rodiče jsou Slováci“ (p_1) a „Jestliže má někdo rodiče Slováky (P_1), dá se očekávat, že není českým občanem (non Q)“; očekávaný závěr by byl „Petr není českým občanem (non q). A konečně předpokládejme, že ve světě, který je předmětem komunikace, platí, že p_1 má větší kauzační/motivační sílu než p (v našem případě třeba na základě právní normy („Slovenským občanem je ten, kdo má rodiče Slováky“)). Tuto skutečnost lze vyjádřit buď souvětím typu (25), nebo typu (26):

(25) *Petr není českým občanem (non q), protože jeho rodiče jsou Slováci (p_1).*

(26) *Ačkoli se Petr narodil v Čechách (p), není českým občanem (non q) [protože jeho rodiče jsou Slováci (p1)].*

Srovnání souvětí (25) a (26) zřetelně ukazuje, v čem spočívá rozdíl mezi přípustkovým a příčinným souvětím, a současně tím i umožňuje postihnout podstatu možného fungování přípustkových souvětí v komunikaci; viz 2.2.1.

2.2. Shrneme-li zjištění, k nimž jsme zatím dospěli, lze říct, že v komunikaci tedy mluvčí užitím přípustkového souvětí dává jazykovými prostředky najevo, že

a) uznává platnost *p*;

b) uznává legitimitu a relevantnost obsahové souvislosti „jestliže *P*, tak (se dá očekávat, že) *Q*“;

c) je si vědom toho, že mohou existovat „případy“, které blokují úsudek z *p* na *q*.

Přítom není podstatné, zda sám mluvčí tyto z hlediska obvyklých souvislostí (jestliže *P*, tak *Q*) výjimky (+ „jestliže *P*₁, tak (se dá očekávat, že) non *Q*“) zná a zda přitom i ví, že platí *p*₁. Rovněž není důležité to, zda v případě, že tyto výjimky (*p*₁) zná, je v textu nějak explicitně vyjádří. Naproti tomu v souvětích příčinných žádný explicitní jazykový signál toho, zda si je autor vědom toho, že mohou existovat „výjimky“, které blokují úsudek z *p* na *q*, nenacházíme.

2.2.1. Popsané vlastnosti přípustkových souvětí může mluvčí využít např. při argumentaci, jak ukázal Klein (1980), který se, pokud víme, těmito problémy zabýval nejsystematičtěji. V naší situaci *S*₁ si lze představit např. tento dialog:

A: (27) *Petr je českým občanem (q), protože se narodil v Čechách (p).*

Předpokládejme, že komunikační partner B zná jednu z výjimek, které blokují závěr na *q*, totiž právě „jestliže se někdo narodil v Čechách + jeho rodiče jsou Slováci, není českým občanem“, a současně i ví, že „Petrovi rodiče jsou Slováci“. Vůči argumentaci (27) partnera A pak může B opakovat dvěma způsoby, a to právě souvětími (25) a (26), tedy:

B: (25) *Petr není českým občanem (non q), protože jeho rodiče jsou Slováci (p1).*

(26) *Ačkoli se Petr narodil v Čechách (p), není českým občanem (non q) [protože jeho rodiče jsou Slováci (p1)].*

V případě, že se partner B rozhodne pro souvětí důvodové (25), riskuje ovšem, že partner A porozumí jeho kontraargumentu jinak, než sám zamýšlel. Partner A totiž může z jazykové formy souvětí (25) odvodit, nebo aspoň nemůže vyloučit, že partner B neuznává platnost *p*. Partner B může být v takovém případě podezírán z toho, že nedodrжуje komunikační maximu „Říkej pravdu!“. To se pak projevuje v možné reakci A na kontraargument B (25):

A: *Ale já vím zcela přesně, že se Petr narodil v Čechách.*

Partner A ovšem může z jazykové formy (25) odvodit také to, že partner B neuznává legitimitu a relevantnost (presuponované) obvyklé obsahové souvislosti „jestliže *P*, tak *Q*“, tj. B se v takovém případě vystavuje nebezpečí, že bude podezírán z toho, že porušuje maximu „Říkej jen relevant-

ní". To se projevuje v možné reakci a na (25):

A: *Ale já přece vím, že kdo se narodí v Čechách, je českým občanem.*

Rozhodne-li se partner B v dané komunikační situaci S_1 oponovat vůči argumentaci (27) partnera A souvětím přípustkovým (26), kterým, jak jsme ukázali v 2.2., dává explicitně najevo, že uznává platnost p i platnost a relevantnost „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “, minimalizuje vlastně riziko porušení (nebo nedodržení) maxim kooperačního jazykového jednání. Koncesivní souvětí jsou tak vhodným preventivním prostředkem proti možnému nedorozumění.

3. Pro úplnost je třeba dodat, že existují rovněž přípustková souvětí, která nelze interpretovat na pozadí úsudkového schématu:⁶

28. *Ačkoli se to zdálo nemožné,*

Ačkoli jsme tomu nemohli uvěřit, v okamžiku usnul.

Ačkoli to zní podivně,

Je tomu tak proto, že nejsou založena na obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “. Koncesivních spojek se v nich užívá proto, že i tato souvětí vyjadřují, že očekávání je v rozporu se skutečností. Nesplněné očekávání není ovšem v daném případě fundováno logicky, není tedy založeno na rozporu mezi tím, co by se na základě úsudku očekávalo, a tím, co skutečně platí. Ve větě s koncesivní spojkou se totiž nevyjadřuje neúčinná příčina/důvod, nýbrž pouze postoj (stanovisko, názor, hodnocení) týkající se platnosti děje/stavu g : Mluvící větou s *ačkoli* (třebaže, i když...) připouští (= uznává), že nastání jevu g je neočekávané/zvláštní/divné, druhá věta pak vyjadřuje, že tento jev g (v rozporu s tím) nastal/nastává/nastane. Tyto věty mají povahu komentářů. Podrobněji viz Karlík (v tisku).

4. Závěrem nám zbývá ještě alespoň ve stručnosti zaujmout stanovisko ke strukturám typu (II), lišícím se od souvětí typu (I) po stránce výrazové nejnápadněji jednak tím, že v nich nelze spojkou *i když* nahradit spojkami *ač, ačkoli, přestože ...*, jednak tím, že vedle spojky *i když* v nich lze užít i spojky *i kdyby* (rozdíl mezi nimi nás v této chvíli nemusí zajímat):

(II) *Přijdu k vám, i když bude pršet / i kdyby pršelo.*

Jak známo, jejich funkce v komunikaci byla už vlastně vysvětlena. Nejvýstižněji jí podle našeho mínění postihl Svoboda (1972), když mluví o vyjadřování irelevantních okolností. (Přesnější by ale bylo mluvit o implicitním vyjádření irelevantních okolností.) Dosud otevřeným problémem naproti tomu zůstává výklad sémantické struktury těchto souvětí; srov. 0.1. a hlavně shrnutí celé problematiky u Nebeské (1976).

4.1. Vycházíme z toho, že i tato souvětí jsou založena na obvyklé obsa-

⁶ Struktury tohoto typu registruje Svoboda (1972) i Mluvnice češtiny (1987), která mluví o souvětích pseudopřípustkových.

hové souvislosti, a že je tedy možné interpretovat je na pozadí našeho úsudkového schématu (1.1.). Podstatný rozdíl proti souvětím typu (I) je ovšem dán tím, že v nich je vztah propozic p a q ke skutečnosti „otevřený“, tj. nic se neříká o tom, zda p a q v některém z možných světů nastalo/nastává/nastane. V (nevhodném, ale užívaném) termínu podmínkově přípustkové souvětí se právě uvedený rys těchto souvětí snaží postihnout složka „podmínkově“.

V souvětích typu (II) je obvyklá obsahová souvislost „jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q “ presuponována, podobně jako je tomu v podmínkových souvětích. Dále je v nich presuponováno i to, že platí „jestliže p , tak q “, tedy to, co je souvětích s podmínkou možnou vyjádřeno. Explicitně je v nich pak vyjádřeno, že q platí rovněž v případě neočekávaném, tj. non p (proto souvětí „přípustkové“). Tuto skutečnost lze vyjádřit užitím spojky *i když*, jejíž součástí je *i*, které jakožto endocentrická aditivní partikule k něčemu, co je presuponováno (p), připojuje něco nečekaného, překvapivého (non p), tedy „jestliže p , tak q “ + (neočekávaně) jestliže non p , tak q “. (Na možnost vyjádřit daný význam souvětím s pouhým *kdyby* upozorňuje Mluvnice češtiny (1987)).

Z vyjádření, že „ q , *i když* non p “ ovšem může adresát onu presuponovanou část rekonstruovat: jestliže platí (proti očekávání), že „ q , *i když* non p “, pak se dá o to víc (jako samozřejmě) očekávat, že platí „ q , *když* p “. Protože partikule *i* není pouze aditivní, ale nese navíc už zmíněný rys nečekanosti, překvapivosti, adresát může souvětím typu (II) rozumět jako výpovědím, jimiž mluvčí hodlá vyjádřit, že q se uskuteční za všech podmínek: jak nevyjádřených (p), za nichž se na základě „jestliže P , tak Q “ platnost q očekává (podmínky účinné), tak vyjádřených (non p), za nichž by se na základě „jestliže P , tak Q “ očekávalo spíše non q (podmínky neúčinné).

Doplňme, že v souvětích typu (I), vyjadřujících neúčinnou příčinu/důvod, jde vlastně už o spojku „*ikdyž*“, zatímco v souvětích typu (II), vyjadřujících neúčinnou podmínku, si *i* zachovává povahu partikule. Proto se při negaci mění na *ani* (náhrada *ani* za *i* ovšem není závazná):⁷

(29) *Neřeknu to, kdyby mi slibovali hory doly // i kdyby mi slibovali hory doly // ani kdyby mi slibovali hory doly.*

(30) *Petr nepřijde, i když ho pozvete // ani když ho pozvete.*

5. V podstatě analogicky lze postupovat rovněž při výkladu souvětí typu (III), založených na kontrafaktuálu, tj. vztahu obsahujícím podmínku nereálnou (nemožnou, nesplnitelnou):

(III) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) přišlo.*

Jejich sémantická struktura je ovšem ještě složitější než u typů (I) a (II) a i jejich funkce v komunikaci jsou jiné, a proto si rozbor těchto souvětí zaslouží speciální studii; viz Karlík (v tisku(a)). Už zde chceme upozornit

⁷ Např. v němčině se ve významu „*ikdyž*“ užívá spojky *wenn auch*, zatímco ve významu „*i když*“ spojky *auch wenn* (Engel, 1991).

alespoň na jeden velmi zajímavý a dosud, pokud je nám známo, nikde neregistrovaný jev, že totiž kondicionál minulý v hlavní větě nevyjadřuje kontrafaktuálnost (Presupozicí věty *Byl bych k vám přišel* v daném případě totiž není stav věcí opačný „nepřišel jsem“, nýbrž „přišel jsem“).

LITERATURA

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
 BĚLICOVÁ, H. - SEDLÁČEK, J.: Slovanské souvětí. Praha 1990.
 DANĚŠ, F.: Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny. Slavica Slovaca, 12. 1977, s. 244-252.
 DANĚŠ, F.: Věta a text. Praha 1985.
 ENGEL, U.: Deutsche Grammatik. Heidelberg 1991.
 GREPL, M.: Souvětí v sémanticky orientovaném popisu syntaxe. SPFFBU, A 25/26, 1978, s. 7 - 29.
 GREPL, M. - KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
 GRICE, H. P.: Logic and Conversation. In: Cole, P., Morgan J. L. (Eds.): Syntax and semantics, 3. New York 1975, s. 41 - 58.
 HAVRÁNEK, B. - JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1970.
 KARLÍK, P.: Ilokuční potenciál podmínkových souvětí. SaS, 51, 1990, s. 81 - 94.
 KARLÍK, P.: Ilokuční potenciál příčinných souvětí. SPFFBU A 40, 1992, s. 43-54.
 KARLÍK, P.: Úvaha o lingvistickém popisu souvětí. Anzeiger für slavische Philologie 21, 1992a, s. 139-148.
 KARLÍK, P.: Studie o českém souvětí (v tisku).
 KARLÍK, P.: O jednom typu připustkových souvětí (v tisku (a)).
 KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1962.
 KLEIN, J.: Die Konzessiv-Relation als argumentationstheoretisches Problem. Zeitschrift für germanische Linguistik, 8. 1980, s. 154 - 169.
 MACHOVÁ, S.: Příčina v syntaxi češtiny. Praha 1972.
 Mluvnice češtiny III - Skladba. Praha 1987.
 NEBESKÁ, I.: K negaci v souvětích příčinné povahy. SaS, 37, 1976, s. 291 - 299.
 SCHECKER, M. (Ed.): Theorie der Argumentation. Tübingen 1977.
 Slovník spisovného jazyka českého I - VIII (SSJČ). Praha 1989.
 ŠVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972.
 SMILAUER, V.: Novočeská skladba. Praha 1969.
 TOULMIN, S.: The Uses of Argument. Cambridge 1958.
 TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny II - Skladba. Praha 1951.
 WUNDERLICH, D.: Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt a.M. 1976.

DIE KONZESSIVSÄTZE IN DER KOMMUNIKATION

Im vorliegenden Aufsatz versuche ich, auf der Grundlage des der konzessiven Relation zugrundeliegenden Schemas des natürlichsprachlichen Schließens die kommunikativ-pragmatische Potenz dieser Typen von komplexen Sätzen (Ihr gemeinsames Merkmal ist, daß sie auf dem Prinzip der unerfüllten Erwartung beruhen) zu ermitteln: (I) *Petr k nám včera přišel, ačkoli // i když přišlo* [Petr ist zu uns gekommen, obwohl es geregnet hat], siehe die Abschnitte 1 und 2; (II) *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby přišlo* [Ich werde zu euch kommen, auch wenn es regnen wird // auch wenn es regnen sollte], siehe den Abschnitt 4; (III) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) přišlo* [Ich wäre zu euch gekommen, auch wenn es geregnet hätte], siehe den Abschnitt 5. Im Rahmen von Strukturen (I) werden darüber hinaus auf der Basis des sog. praktischen Schlußes auch komplexe Sätze des Typ *Ačkoli jsem se dobře připravil, zkoušku jsem neudělal* [Obwohl ich mich gut vorbereitet habe, habe ich die Prüfung nicht bestanden] nach ihrem kommunikativen Sinn analysiert (Abschnitt 1.3). Komplexe Sätze des Typs *Ačkoli to zní divně, ihned usnul* [Wenn es auch merkwürdig klingen mag, er ist sofort eingeschlafen], die nicht auf der regelhaften Beziehung zwischen zwei Sachverhalten beruhen, diskutiere ich im Abschnitt 3.